

együttműködési hálózatok jellemzőit, és így támogatja vagy korlátozza a társadalmi tőke felhalmozását, illetve azon keresztül további forrásmobilizációs lehetőségeket. Kormoson és Rónakeresztesen nem tapasztalható ellenállás a hazai (külső) intézményrendszer kirekesztő mechanizmusainak a mérséklésére. Ezen a két településen a helyi fejlesztési kapacitások a hazai intézményi gyakorlatnak megfelelő hierarchikus elvek szerint szerveződtek, a marginalizált csoportok emancipatorikus érdekeitől távolságtartó fejlesztéspolitika valósult meg.

Ezzel összefüggésben esettanulmányaink azt a feltételezést is alátámasztják, hogy egy társadalmilag képzett vállalkozó képes olyan helyi fejlesztési keretet létrehozni, amely mérsékelni tudja a külső (állami) politikai és intézményrendszer kirekesztő mechanizmusait. A nádasi polgármester ilyen társadalmi vállalkozónak tekinthető, aki képes nemcsak a többségi társadalom és a helyi roma közösség érdekeit összehangolni, de az etnikailag megosztott roma közösségen belül is képes közvetíteni azáltal, hogy a fejlesztési hálózatba mindhárom társadalmi csoport képviselőit bevonja. A nádasi polgármesterrel szemben Kormoson nincs olyan véleményvezető, aki felvállalná a status quo megbolygatását. Rónakeresztesen szintén a status quo fenntartása érdekében a társadalmi integráció hiánya láthatatlanná vált.

Összességében tehát a helyi fejlesztési pályáiv ideáltipikus formája a heterarchikus kormányzáson alapuló, a külső fejlesztési intézményrendszer gyakorlataitól, illetve a helyi érdekcsoportoktól függetlenedni tudó (autonóm), de a helyi társadalom szövetébe beágyazódott fejlesztői tevékenység. Egy-két ponton ettől eltérve, de pályáivének tendenciáit tekintve ez a modell jellemzi a nádasi fejlesztéspolitikát. Ezzel szemben a végrehajtói modellben a helyi érdekviszonyoktól függő, hierarchikus intézményi rend szerint működnek a fejlesztési programok. A helyi érdekviszonyoktól távolságot nem tartó fejlesztéspolitika következménye Kormoson és Rónakeresztesen az, hogy nem történt olyan intézményi változás, amely a marginalizált romák emancipációját és társadalmi integrációját szolgálta volna. Ezért ezeken a településeken a fejlesztési pályáiv stagnálásáról, míg Nádason – az integráció alkalmankénti akadozása ellenére – pozitív fejlődési pályáivról beszélhetünk.

VÁRADI MONIKA MÁRIA

ROMA NŐK A PROJEKTVILÁGBAN: PORTRÉK

Keretek: színterek, szereplők

Nádason a „romaügy”, a szegénységben élő romák integrációjának elősegítését célzó lokális szakma- és fejlesztéspolitika több színtérhez és szereplőhöz kötődik. A legnagyobb hatalommal bíró, legjelentősebb szereplő kétségtelenül a kisváros polgármestere, aki 2002-es első megválasztásakor látott neki a „társadalmi felzárkóztatás” nádasi modelljének megvalósításához. E politika legfontosabb, bár nem kizárólagos terepe a közoktatás volt; a szegregáció lebontása az óvodákban sikeresen megvalósult, ezzel szemben a szabad iskolaválasztás, a közoktatási intézmények állami fenntartásba vétele, valamint az egyházi iskola létrehozása az elmúlt években eltörölték a helyi antiszegregációs törekvések eredményeit. Az állami fenntartású nádasi általános iskola néhány év leforgása alatt gettóintézménnyé vált.

A helyi integrációs politika szakmai hátterét a szociális alapellátási központ, pontosabban annak elkötelezett, várossszerte nagy elismerésnek örvendő vezetője biztosítja, aki a szegénység mérséklését szolgáló projektek kidolgozásában és megvalósításában nemcsak meghatározó, de nélkülözhetetlen szerepet játszik. Az alapellátási központ vezetőjének további fontos törekvése, hogy közfoglalkoztatottként roma fiatalokat alkalmazzon, akik szakmai tapasztalatot szerezhetnek a családsegítés és gyermekjólét területén, és ahogy nem egy példa mutatja, kedvet kaphatnak a szociális szakirányú továbbtanuláshoz is.

A város művelődési házában, annak szervezeti struktúrájába illesztve kapott helyett a roma iroda, amelyet a polgármester és a roma önkormányzat hozott létre, s ahol hosszabb-rövidebb ideig közfoglalkoztatottként dolgoznak érettségizett vagy középfokú végzettséggel nem, de jó kommunikációs képességgel rendelkező roma fiatalok. A feladatok elsősorban a telepen élő szegény romungro cigányok „ügyes-bajos dolgainak intézése”: például segítenek hivatali ügyekben, adópapírokat töltenek ki, kérvényeket írnak. A fiatalok emellett aktívan közreműködnek a művelődési ház rendezvényeinek szervezésében.

A helyi roma politizálás, érdekképviselet legnagyobb befolyású szereplője nem csupán a kisebbségi önkormányzat elnöke tisztét látta el 1994 és 2010 között – majd ezt a funkciót a fiának adta át –, de egyben 1990 óta az egyetlen választott roma a városi képviselő-testületben és ciklusok óta a szociális bizottság elnöke. A képviselő a polgármester, a városi önkormányzat teljes bizalmát élvez, minden romákat érintő szociális, oktatási, fejlesztési kérdésben a városvezetés partnere, aki szociális bizottsági elnökként, építési vállalkozóként, több „cigányboltot” üzemeltető kereskedőként közvetítő, ellenőrző, fegyverező,

amolyan kapuőri szerepet tölt be a telepi romák életében, illetve a többségi és kisebbségi városiakok között.¹

A település szegény, mindenekelőtt a telepen élő romák élethelyzetének, mobilitási esélyeinek javítását szolgáló projektek (lásd Fehér–Keller–Vidra–Virág tanulmányát e kötetben) központja és részben megvalósításának helyszíne a „Ház”, a kisváros központjában álló szépen felújított parasztház.

Roma nők a „Házban”

A Házban nagy a mozgás, jönnek-mennek az emberek: közmunkások, önkéntesek, projektalkalmazottak, különböző programok résztvevői. A Ház társasági központja a tágas konyha, ahol az egyik projekt keretében a roma asszonyok közösen főztek, tanultak egymástól. Ide ülnek be az emberek egy kávéra, ebédelni vagy csak beszélgetni, itt főznek maguknak és a vendégeknek. A Ház a vezetőjének nemcsak a futó projektekről van tudása, de jól ismeri a helyi roma közösségeket is. Ő Adél, a harmincas éveit derekán járó, határozott fellépésű, energikus oláh cigány asszony. A Házban tett első látogatásunkkor² nemcsak Adéllal ismerkedtünk meg, hanem két másik roma asszonnal is a Ház munkatársai közül. A törékeny Edit elkísért bennünket a cigánytelepre, a jókedvű Ilona a konyhában tüsténkedett, mesélt és főzött nekünk is, a Budapestről érkezett kutatóknak. Mindhárman feltűnő jelenségek, csinos, divatosan, választékosan öltözködő nők – a ruhák, a hosszú haj, az ékszerek árulkodnak viselőik oláh cigány identitásáról.³ Már az első, ismerkedő beszélgetésekből kiderült, nem mindennapi asszonyokkal, sorsokkal találkoztunk. Magától értetődően felkeltették az érdeklődésünket, meg akartuk tudni, hogy roma nőként hogyan jutottak el a Házig, az uniós projektekig, honnan indultak és hol tartanak, miként tekintenek vissza az eddig megtett útjukra – vagyis kíváncsiak lettünk az életük történetére. Mindhármukkal készítettünk interjút, a beszélgetésekre a Házban került sor. Az interjúk eltérő hosszúságúak és mélységűek, van, amelyik töredezettségre sikerült. Az élettörténetekből kibon-

¹ Az ő javaslatán is múlik, hogy ki kerül be a városi közmunkába, ki kap rendkívüli segítyt. Ha vállalkozásának van megbízása, munkát tud adni roma férfiaknak, roma és nem roma szegény családok hitelt vásárolhatnak a család boltjaiban. A telepen pedig nem egy család számára épített szocpolos házakat. Megkerülhetetlen a telepi romák életében – és nélkülözhetetlen a városvezetés számára. Őt hívja a rendőrség, az iskola, ha probléma merül fel, hozzá fordul „a magyar ember, hogy a szomszéd nem kaszálja a kertjét. Ahol ott vagyok, ott megoldódik a probléma. [A telepi romák] tartanak tőlem. Hallgatnak rám, inkább azt mondom.”

² Az első látogatásra 2013 késő őszen került sor, az interjúk is ekkor készültek. A következő látogatások alkalmával is jártunk a Házban, és beszélgettünk a három asszonnal, ezekről a beszélgetésekről a közös terepnaplóban készítettünk feljegyzéseket.

³ „Míg mondjuk egy magyar kislány járhatott miniszoknyában, mi nem. Mi, egy cigány kislány sem. (...) Vagy például a hajviselet. (...) Nekünk azért általában hosszabb hajunk van [mint a magyar cigányoknak], tehát nem volt jellemző az, hogy egy oláh cigány kislánynak rövid a frizurája...” Ilona többek között ezzel mutatott rá az oláh cigány lányok neveltetésének sajátosságaira.

takozó képeken olyan asszonyok jelennek meg, akiknek sok határt kellett átlépniük⁴ saját közösségeiken belül és kívül, nagy erőfeszítésekre és küzdelmekre volt szükségük ahhoz, hogy megtalálják és megvalósítsák önmagukat.

A női portrék háttérben felsejlenek a város roma közösségei, az egyszerre hagyományörző és rendkívül mozgékony oláh és a szegénységben, kirekesztettségben élő telepi romungro cigányok világa. E közösségekből indultak és/vagy a hozzájuk fűződő kapcsolatokban, viszonyokban határozzák meg önmagukat, identitásukat. Ezek a női életutak nemcsak önmagukban és önmagukért érdemelnek figyelmet, hanem mert a roma közösségekben és a helyi társadalomban megjelenő új női szerepről adnak képet, amely lehetővé teszi a roma nők bekapcsolódását a romákról szóló és romákat érintő döntésekbe, folyamatok alakításába. S azokat a korlátokat és határokat is sejtetik, amelyeket az alapvetően (nem roma) férfiak által uralt lokális közéletben e nők nem léphetnek át.

Adél: „...nekem az egész gyerekkoromtól kellett harcolnom...”

Adél élete egyértelműen felfelé ívelő karrierként írható le, ő rendkívül nagyot lépett előre a generációs mobilitási úton. Adélt hallgatva egy olyan élet tárul elénk, amelynek sarokköve és szervező ereje a folyamatos küzdelem az önmegvalósításért és a korai gyökerű elhivatottság. „*En mindig azt éreztem, hogy kell valamit tennem a népemért. Segítő szándék, ez a gyámoltás volt bennem.*” Édesapja családja a város egyik vegyes, romák és nem romák lakta utcájában élt, mindig is szarvasmarhával – hízlalással és kereskedéssel – foglalkoztak, édesanyja szegényebb sorban, az azóta felszámolódott oláh cigány telepen nőtt fel. Édesapját az egyik jelentős helyi ipari üzem egyik legjobb munkásaként tartották számon, de alkoholizmusa majd betegsége, az anya depressziója rendszeres családi viták, konfliktusok forrása lett. Szülei végül elváltak, mindketten új életet kezdtek.⁵ Adél szereti és tiszteli a szüleit, de fontosnak tartotta megemlíteni nekünk a gyermekkorához tapadó negatív élményeket, mert ezzel nyomatékosan rámutat arra, milyen messziről indult, milyen nehézségekkel kellett már gyermekként megküzdenie.

A hagyományos oláh cigány családban a tanulás nem jelent meg értéként, édesanyja folyton perlekedett vele, „*minek tanulok annyit, úgyse leszek tanárnő.*” Adél az általános iskola elvégzése után először varrónőnek tanult, később OKJ-s képzés keretében kereskedőszakmát szerzett, leérettségizett, szociális asszisztens lett, néhány éve pedig egyszerre végezte az esélyegyenlőségi menedzser és a szociálpedagógia szakot.

⁴ A lokális közösségi szabályokat megszegő, illetve a társadalmi mobilitás útjára, a roma politika porondjára lépett roma nőkről írt újabb antropológiai és szociológiai tanulmányok visszatérő metaforája a határátlépés/határátlépők, amely utal a földrajzi, társadalmi, etnikai és szimbolikus határok átlépésére és arra az árra is, amelyet e nőknek e határok átlépéséért fizetniük kell (Bakó 2008, Feischmidt 2013a, Kóczé 2010).

⁵ Edittől, Adél sógornőjétől tudjuk, hogy Adél szülei és öccse a rendszerváltás utáni években üzlelteltek, vállalkoztak.

„Mindig vöröskeresztes akartam lenni. Volt az a film, hogy Elfújta a szél. Scarlett O'Hara – nagyon elegáns nő volt, van egy rész, amikor beáll vöröskeresztesnek. Öt-hat éves voltam, amikor láttam ezt a filmet, ahogy harcolt, ahogy azt mondta, hogy soha többet nem leszek éhes. Nagyon megfogott.”

Adél húszévesen egy közeli városi kórházban kezdett el dolgozni, takarítónőként.

„Aki hosszan bent volt, az hozzám nőtt, mindig azt mondták, hogy ha én bemegyek, életet viszek a kórterembe. Volt, hogy megfésültem az öreg mamikat, pedig takarítónő voltam.”

Az évek múltán, már szociális ápolóként a kórteremben is dolgozhatott, aztán egyszer a sebészetben egy megműtött fekélyes láb láttán rosszul lett, és úgy döntött, mégsem lesz ápoló. 2003 jelenti az egyik fordulópontot Adél pályáján. A 2002-ben megválasztott új polgármester javaslatára közmunkásként vették fel a nádasi szociális alapellátási központ családkezelői csoportjába, ahol az intézményvezető asszonnyal máig tartó, gyümölcsöző szakmai és szoros emberi kapcsolatot alakított ki.⁶ Egy év múltán átkerült a városi művelődési házban működő roma irodára, az itt töltött idő alatt került kapcsolatba a városi intézmények vezetőivel és ismerte meg mélyebben a szegény romungro cigány családokat, különböző programokat szervezett a romatelepre, ehhez támogatókat keresett a vállalkozók között – „akkor megmozdult valami”. Adél életének következő jelentős fordulópontja 2008-ra datálódik, amikor egy nyertes városi pályázatnak köszönhetően Nádason megjelent az Autonomia Alapítvány munkatársa, aki a városi vezetőket asztalhoz ültetve igyekezett tisztázni a roma iroda és Adél feladatait, munkakörét. „Szívügyének tartotta az én helyzetemet.” Ettől kezdve felpörögtek az események, az Autonomia által szervezett műhelymunkáknak köszönhetően kitért a világra, új kapcsolatok születtek fontos, a romaügyben dolgozó szakemberekkel, majd az első nyertes nádasi pályázatokat, amelyek kidolgozásában és megvalósításában Adél aktívan részt vett, s amelyeknek köszönhetően a Ház vezetője lett, és különböző projektek megvalósításában tölt be fontos pozíciót. Büszkén, öntudattal mondja: „2003-tól 2011-ig közmunkás voltam. Azóta van állásom, amióta csináltam magamnak.”

A küzdelmes és sikeres életút eseményeit elbeszélve Adél mintegy mellékesen említi, hogy kilenc éve külön él a férjétől, aki „nem tolerálta a sok jövés-menést, hogy mentem a munka után, hogy eltartsam a gyerekeimet, amire ő nem volt képes”. A férj jelentéktelen mellékfiguraként bukkan fel az ő nekünk elmesélt történetében.⁷

⁶ Anna, az alapellátási központ vezetője és Adél együtt dolgoznak a projektek kidolgozásán és megvalósításán, mindketten hangsúlyozzák, hogy egyenrangú felekként működnek együtt.

⁷ Egy 53 diplomás roma és nem roma nők körében nemrég lefolytatott interjú kutatás tapasztalatai szerint a diplomát szerzett roma nők mobilitásának egyik „rejtett ára”, hogy nehezen találnak maguknak megfelelő partnert, házastársat, ebből következően körükben magas a válások száma is. A hagyományörző (oláh és muzsikus cigány) közösségekből érkező diplomás nők körében gyakoribb, hogy az azonos kulturális háttér miatt a saját közösségből választanak vagy keresnek partnert. Ilyen esetekben a hagyományos és a modern értékek közötti feszültségek eredményeznek konfliktusokat, válást (Durst–Fejős–Nyíró 2014).

A Házban induló első projekt keretében kisgyermeket nevelő roma nőket az anyaklubban többek között arra tanították, hogy rendszeresen olvassanak mesét a gyerekeiknek, játsszanak velük. Adél e projekt kapcsán a hagyományos roma női szerepek, a családon belüli viszonyok megváltoztatásának lehetőségeiről beszél.

„A cigány asszonyok, főleg, ha mélyszegénységben élnek, kevés önbizalommal rendelkeznek. Ott van az a kisebbségi komplexus, hogy szegény, és cigány is. Elvetettség. (...) Mindenki onnan [a projektből] termelődött ki – elkezdtek másként gondolkodni. Olvasás, mese – hazajön az apuka, azt látja, hogy az anya türelmes a gyerekekkel. Azt is tanultuk, hogyan kezeljük a férfiakat. A nő tudja megváltoztatni a dolgokat otthon. Nálunk ez teljesen más. Ha egy cigány férfi megenged valamit,⁸ az már nagyon nagy dolog.”

Adél a maga emancipálódását, önállósodását, anyagi és szellemi függetlenségét a „népe”, s főként a roma nők helyi történetébe, helyzetébe ágyazottan értelmezi. Önmagát a roma nők számára kínálkozó új szerep hiteles példájaként állíthatja a közösség elé.⁹ Adél azt is a sikerének tekinti, hogy Editet és Ilonát bevonta a Ház munkájába, s hogy a közös munka révén az ő életükben is sikerült változásokat elindítania.

Edit: „...kirepültem a kalitkából...”

Edit hármuk között a legfiatalabb, és ő az, aki házassággal került Nádásra. 1985-ben született, tizenöt éves koráig egy Nádastól nem messze fekvő falu romungrok lakta cigánytelepén élt szüleivel és négy fiatalabb testvérével. Szüleinek nincs szakmája, édesapja a nyolcadik osztályt is felnőttként fejezte be. Több munkahelyen dolgozott, és a „magyaroknál mezőgazdasági munkát végeztek”. Az általános iskola befejezése után Edit, édesanyja kérésére, egészségügyi szakközépiskolában tanult tovább, s noha szerette az iskolát és jól is tanult, férjhez ment. „Az iskola szárnyakat adott – de a szerelem nagyobb volt.” Istvánt egy rokonlátogatáson ismerte meg, két év múltán, tizenöt évesen ment férjhez hozzá, István szórakozni hívta, de diszkó helyett Nádásra hozta őt haza. A szöktetés után Edit már nem mehetett vissza a szüleihez. Az első gyermekét nem tudta kihordani, a második, Virág születésekor tizenhét éves volt. A kislány hároméves koráig sokat betegeskedett, sok időt töltött kórházban. A házassága után Edit próbálta folytatni tanulmányait, de nem bírta. Néhány éve azonban úgy döntött, hogy befejezi a középiskolát, és a nádasi gimnáziumban esti tagozaton leérettségizett. Sógornője, Adél pedig elhívta a Ház első jelentős projektjébe, amelyben Edit szegény, kisgyermekes roma anyukák mentoraként dolgozott. Ezután egy roma mediátorprogram következett, amelynek első szakaszában képzésen, tréninge-

⁸ Például, hogy a felesége eljárhasson az anyaklubba.

⁹ Már a terepmunka lezárását követően jegyezték be azt a nádasi roma nőszervezetet, amelyet Adél hozott létre.

ken vett részt, emellett a Házban folyó más projektekbe is bekapcsolódott, találkozásunk idején éppen közmunkásként, s várta a mediátorprogram folytatását.

Edit, akit csak néhány perce ismertünk meg, már az első találkozásunkkor, útban a cigánytelep felé, megosztotta velünk, hogy élete legfontosabb, mindent megváltoztató, sőt traumatikus eseményének azt tartja, hogy romungro nőként egy oláh cigány családba és környezetbe került, s hogy erre bizonyosan nem került volna sor, ha ismeri az oláh cigány hagyományokat, szokásokat. A vele készített interjú során is gyakran visszatért arra, hogy mit jelentett számára a két roma világ közötti határ gyanútlan átlépése. Edit édesanyja maga is oláh cigány származású – rokoni kötődésekkel Nádashoz –, de átvette romungro környezetének szokásait, és otthon is magyarul beszélt. Amikor István udvarolni kezdett, a szülők éppen István oláh cigány volta miatt hevesen tiltakoztak a kapcsolat ellen – a szülői ellenállás csak erősítette Edit szerelmét –, de édesanyja nem mesélt neki soha arról, hogy milyenek az oláh cigány szokások, amelyeket maga is elhagyott. A két világ, a két család közötti kontraszt az anyagi javakban, a megélhetési stratégiáikban, értékrendekben és az e világokhoz kötődő érzelmekben is megmutatkozott. Míg Edit szegénységben nőtt fel, addig Nádason jó anyagi körülmények közé került, semmiben nem szenvedett hiányt. Párja családját „*tipikus cigány seftes*” családként jellemzi, míg Edit családjában „*szentírás, hogy az van, amit két kézzel megkeresünk*”. Míg a kisgyermek Edit boldogságban nőtt fel, addig a férjes asszony boldogtalanságban élt.

„Szóval megfordult (...), mikor ide kerültem (...) mindenem megvolt, de nem voltam boldog. Mindig keserű voltam. Mert nem az voltam, aki valójában én vagyok.”

Edit az új családjában bezárva érezte magát. A bezártság és a szabadulás vágya gyermekkorának egy szakaszát is jellemezte, hétéves korától neki kellett ellátnia, gondoznia kisebb testvéreit, amikor szülei dolgoztak, napszámba jártak. „*Vágytam kifelé*” otthonról, néha meg is szökött – igaz, csak a második szomszédig jutott. Úgy érezte, hogy Nádason még jobban bezárult körülötte a világ, mint otthon, gyerekkorában. Nehezebbre esett úgy viselkedni, ahogy azt egy „tipikus” oláh cigány asszonytól elvárják;

„Hát hogy szó szerint a szomszéd háztól tovább nem megy, van egy látáskörük, amiben ők magabiztosak, és nem akarják, hogy más legyen.”

Nem szerették, ha elmegy otthonról. Edit azt kiharcolta magának, hogy ne kelljen szoknyát hordania, és továbbra is nadrágban járhasson – de a haját nem vághatja le.

„Az oláh cigány lányok mindent elviselnek. Én nagyon alázatos vagyok, túlságosan is, de vannak helyzetek, amiket nem tudok benyelni. És István azért szeretett belém, mert nem vagyok az a tipikus oláh cigány lány.”

Edit boldogtalansága és lázadása kifejezéseként gyakran hagyta ott hosszabb-rövidebb ideig a férjét, s költözött haza szüleihez.

„Sokat hagytam itt, de mindig visszajöttem – szerettem. Tíz évig éreztem azt, hogy nagyon keserű az életem, ez nem nekem való, nem hiszem, hogy Isten ezt a sorsot szánta nekem, és körülbelül három éve van az, hogy [sóhajt] kirepültem a kalitkából, elkezdtem újra tanulni, nagyon sikeres pályát futottam be, ilyen rövid idő alatt. (...) Most kezdek újra boldog lenni.”

A történet azzal teljes egészében, hogy István¹⁰ támogatja felesége törekvéseit, nem akadályozta sem a tanulásban, sem abban, hogy kilépjen a háztartás falai közül. Edit emancipációs küzdelme, „kirepülése” az őt korlátozó keretek közül nem járt együtt párkapcsolata felbomlásával.¹¹

Ilona: „...én letről kezdtem újból...”

Ilona 1975-ben született, ő a „legidősebb” beszélgetőtársunk. Szép gyermekkorra, szeretettel létkörre emlékszik. Édesapja eljárt Budapestre dolgozni, édesanyja itthon jószágot nevelt. Általános iskolás korú lehetett, amikor édesapja felhagyott az ingázással, s az egyik helyi üzemben helyezkedett el, ekkor édesanyjuk is munkába állt. Ilona és húga korán beletanultak a házi és ház körüli munkába. A rendszerváltással a család vállalkozni kezdett, az édesapja „földmunkával” foglalkozott – az országSZerte akkoriban induló infrastrukturális beruházásoknál –, édesanyja pedig piacozni kezdett, „cipőzött”, vagyis cipőket árult. Ilona, mint mondja, nagyon szófogadó gyerek volt, de különösebben nem szeretett tanulni, csak a kedves, szelíd tanárok órájára készült. Szívesen lett volna varrónő – mindig is imádta a szép ruhákat –, de már tizennégy évesen beszippantotta az üzlet. Anyjával mindig járt piacra a környező nagyobb városokban, és a nyolcadik osztály befejezését követő nyáron már cipőt árult egy rokona nádasi üzletében. Nagyon megszerette ezt a világot, nem is vágyott másra: az emberekkel való kapcsolat éppen olyan fontos volt neki, mint az, hogy gyorsan lehetett pénzt keresni.

Tizennégy évesen lett szerelmes Tamásba, két év udvarlás után férjhez ment, azaz Tamás megszöktette – „*gyalog szöktem, szakadó esőben*” –, de két nap múlva már ment az anyjával piacozni. Tamás „*jószágozó családból*” jött, s a fiatal pár az első pillanattól üzletelt. A szöktetést ünneplő vendégek a hagyományhoz híven italt hoznak magukkal, azokat eladták, az ital árából cipőt vettek, a cipő árából egy lovat, a ló árából egy kis parasztházat – Ilona és Tamás már néhány hónappal a házasságkötésük után saját háztartást alapított, elköltözött a férj szüleitől. Néhány évig „cipőztek”, volt időszak, amikor a környéken hat cipőboltot is elláttak áruval, egy idő után Ilona Nádás központjában saját üzletet nyitott. Mindent együtt csináltak a férjével, aki egy idő után autókkal is üzletelt. Ilona büszke arra,

¹⁰ István négy osztályt végzett, már felnőttként fejezte be az általános iskolát. „*Az üzleti világot szereti, abban nagyon otthon van, arra érez rá nagyon*” – mondta róla Edit, a felesége. István, más nádasi oláh cigány vállalkozókhöz hasonlóan, az építőiparban dolgozik, a terepmunka idején egy alföldi kisváros térkövezését végezte a munkásaival.

¹¹ Legalábbis az interjú készítéséig. Azóta Editet elhagyta a férje, egyedül neveli kislányát. Erről azonban nem beszéltünk vele legutolsó találkozásunkkor, 2015 márciusában.

hogy férje távollétében a piacon maga is eladott autót, anélkül, hogy vezetni tudna. Tamás tehetséges üzletember, „mindenből pénzt tudott csinálni”, volt rá példa, hogy télen mezít-láb jött haza, mert eladta a lábáról a márkás csizmáját. „Jó páros voltunk mi...” Szépen haladtak előre, gyarapodtak. Egyetlen fiúk, Tomi nehezen, sokára jött a világra, Ilona ekkor tizennyolc éves volt.

A közös üzletelés idejére életének boldog, nyugodt időszakaként tekint vissza Ilona. Aztán Tamás is nagyobb üzletet látott a „földmunkában”, és nagyobb léptékben kezdett vállalkozni, infrastrukturális beruházásokon lett generálkivitelező, betéti társaságot hozott létre Ilonával, volt, hogy 50–60 munkást is vitt magával munkára – nagyobb lett a lépték és nagyobb a kockázat. Ugyan jobban éltek: nagyobb ház, új autó, ékszerek, de ez az élet már több stresszel, izgalommal járt, s Ilona kiszorult a vállalkozásból, noha továbbra is mindent megbeszéltek a férjével, közvetlen rálátása már nem volt a vállalkozásra.

Az egyik távoli munkája során Tamás beleszeretett egy nem roma („magyar”) nőbe, Ilona elengedte, elváltak. Tamás új családot alapított, de a válás után is „jó páros” maradtak, a férje „ennyi évvel a válás után is rám merné bízni az életét, pénzét, mindenét”. Minden ingatlant, minden vagyontárgyat, amit a válása után szerzett, Ilonára íratott. Ilona szoros, eltéphetetlen szövetségként beszél a férjével való kapcsolatáról, tizennégy évvel a válásuk után is. Néhány évvel ezelőtt Tamás becsődölt; kölcsönadott egy pár barátnak, nem kapta vissza a pénzét, rászokott a gépezésre, új feleségének is nagy igényei voltak, költekezett. „Ha a jót elvettem mellette, veszek a rosszból is” – Ilona, hogy kiségitse a bajból, mindent eladott, amit együtt szereztek, s amit a férje ráíratott: házat, autót, üdülővárosi apartmant, varrodának álmódott épületet, ékszereket. „Egy élet munkáját, nagyon sokat, nagyon sokat.” Ilonának nem maradt semmije, csak az adósággal megterhelt ház, amelynek törlesztőrészleteit a közmunkás bérből nem tudja fizetni. Férje e segítségnek köszönhetően talpra állt, azóta, ha csak teheti, anyagilag is támogatja Ilonát. Tomi informatikusnak tanult a középiskolában, de nem érdekelté igazán. Nem is fejezte be tanulmányait, mert negyedikes korában meg-nősült, egy közeli városban élő romungo vállalkozó családból származó lánnyal költözött össze, egy kisgyerekük is született, de nem éltek sokáig együtt. Ilona a lány családjának tiltása miatt nem látogathatja az unokáját.¹² Tomit is az üzlet érdekli igazán, már három-évesen üzletelt a játékautóival, s apjához hasonlóan mindenből tud pénzt csinálni. Az apja vette maga mellé, vitte magával üzleti útjaira, nyaranta dolgozni, egy ideje már önállóan is végzi a munkát, egy építésvezető mellett ő irányítja a munkásokat. Ez azt is jelenti, hogy Ilona ritkán látja a távol dolgozó fiát.

Az elveszített vagyon mellett az üzlet is tönkrement a válság idején, a „cipőzés” már nem ment jól. Mikor már semmije sem volt, Ilona jelentkezett a munkaügyi kirendeltségen, elvégzett egy dajkaképző tanfolyamot, „és gyakorlatilag onnantól kezdve mindig vagy közmunkán, vagy így vagy úgy, dolgozom”. Adél javaslatára került közmunkásként az egyik óvodába, 2012 júliusától Adél hívására a Házban dolgozik – jellemzően közmunkásként és

¹² Nádason nem jellemző az oláh és romungro cigányok közötti házasság, a más közösségből érkező házastársak jellemzően nem helyi születésűek, másutt nevelkedtek – ezt példázza Edit története is. Tomi egy olyan család leányával költözött össze, amelyik különböző, Ilona szerint igen képes üzletekből él rendkívüli jómódban.

önkéntesként. Amikor az első közmunkás bérét a kezébe kapta, felsóhajtott: „Istenem, én régen egy óra alatt kerestem ennyit!” S neki, aki mindig önálló volt, egy-egy projektben akár három főnöke is van.

Ilona számára a munka, amelyért minimális fizetséget vagy semmit nem kap, gyógyító tevékenység; lelkesen beszél arról, hogy gyakorló foglalkozáson lévő dajkaként, az óvodai konyhalányszerepből kilépő közmunkásként, vagy a nyári gyerektábor önkénteseként mennyi szeretetet kapott a gyerekektől, ami enyhíti a fájdalmait, és amiből táplálkozni tud. Saját munkájának lényegét is abban látja, hogy szeretettel fordul a gyerekek, felnőttek felé. A Ház, ahol szakácművészetének, mosolygós, derűs személyiségének és melegségének köszönhetően – benyomásaink szerint – központi szerepet tölt be, Ilona szerint

„...nagyon egy szerethető munkahely, nagyon jó közösség, nagyon jó hangulat van (...), itt nagyjából mindig, nagyon sok a közmunkás, de itt még mindenki szeretett lenni. Tehát nekünk itt ilyen családias ez az egész légkör.”

Ilona akkor is naponta bejár, amikor éppen nincs fizetett állásban.

Cigányként élni: hagyományok, identitások értelmezése

Adél, Edit és Ilona személyes történeteinek keresztül a nádasi oláh cigány közösség életére is ráláthatunk. E közösség megélhetési stratégiáit a mindenkor kínálkozó lehetőségekhez való rugalmas alkalmazkodás, a vállalkozó szellem, a „talán a vérünkben van” üzleti tehetség jellemzi. A három asszony életében mutatkozó közös vonások a(z oláh) cigány hagyományokban gyökereznek. A nők életének fordulópontját jelentő házasság elválaszthatatlan a lányszöktetés „intézményétől”. A szöktetésre Edit esetében – ahogy ez más roma közösségekben is a leggyakoribb ok (lásd Bakó 2009) – azért került sor, mert Edit szülei ellenezték a kapcsolatukat. Ilona a szöktetést a lányokkal szemben támasztott szigorú erkölcsi követelményekkel összefüggésben magyarázza.

„Hát nálunk¹³ azt tudni kell, hogy egy oláh cigány kislánynak tisztességesen¹⁴ kell férjhez mennie, tehát nálunk nincs ilyen, hogy ott alvós buli. Azért mennek nagyon sokan fiatalon férjhez.¹⁵ Én is talán azért mentem tizenhat évesen férjhez. (...) hát most már más világ van, de minket nagyon, az anyukám erre tanított. Hogy nagyon az erkölcs, ezt nem szabad, ez tilos, ilyet nem szabad, és így éltünk, és mind a mai napig így élek.”

¹³ A beszélgetések során sokszor magyaráztak nekünk, nem romáknak, hogy megértsük az oláh cigány világ sajátosságait, ezért a mondatokat gyakran indították többes szám első személyű névmásokkal (mi, nálunk).

¹⁴ A szüzesség követelményéhez lásd Neményi (2000) írását.

¹⁵ Az udvarlás is szabályok mentén, a lány szüleinek engedélyével és a szemük előtt zajlik.

Másik érve a szöktetés mellett igen praktikus: az esküvő sok pénzbe kerül, s ők ezért nem akartak lakodalmat.¹⁶

A korai házasság korai gyermekvállalással is jár, „*gyakorlatilag mi, amikor férjhez men-tünk, amikor jön a gyerek, akkor jön. Nincs védekezés, nincs semmi, első gyerek*”. Ezért is fájdalmas, ha az első gyerek születése késlekedik. Ugyanakkor a roma nők termékenységevel, gyermekvállalási stratégiával foglalkozó más kutatási tapasztalatokkal szemben (Neményi 2000¹⁷). Nádason az oláh cigány nők reprodukciós viselkedése a többségi társadaloméhoz áll közel. Mind oláh cigány beszélgetőtársaink, mind a város nem roma szakemberei arról számoltak be, hogy az oláh cigány családok egy-két gyermeket vállalnak. A nádasi oláh cigány élettörténetek arra is rámutatnak, hogy a reprodukciós stratégiák a szocializmus időszakában változtak meg; míg a nagyszülői generációban hat-nyolc gyerek született, és a szülők is többen vannak testvérek, a hetvenes években és azután született nemzedékek már csak egy-két, ritkábban három gyermeket vállalnak. Szisztematikus kutatást e változásról nem készítettünk, de feltételezzük, hogy a reprodukciós stratégiák összefüggenek a romákat a többségi társadalomhoz fűző kapcsolatok erősségével (Durst 2010, és lásd még Váradi másik tanulmányát e kötetben); a közös városi gyári munkahely szerepét éppen úgy említenünk kell, mint azt, hogy az oláh cigány családok jelentős része ekkor már nem roma szomszédságban élt.¹⁸

Edit és Ilona is beszélt arról a nőkkal szembeni hagyományos elvárásról, hogy az asszonynak túrnie kell a férje félrelépéseit, a férfi hűtlensége miatt nem bomolhat föl a házasság. Edit lázadt ez ellen, mint mondta, nem tolerálta a „*kurvázást*”, Ilona pedig maga döntött a válás mellett, amikor a férje más nőbe lett szerelmes.

„Nagyon nehéz volt. Nagyon nehéz volt. Ugye, az én anyukám, hogy nincs válás, nincs, fiam, mert cigány lányokat úgy neveltek, hogy a férfi, ha megcsinálja, megcsinálja, de ti nők, de ti sose! Apátok is megcsinálta, ezt be kell nyelni. Tehát minket így neveltek.”

¹⁶ „*Hát, nálunk ez egy cigány hagyomány. Tehát nálunk nincs olyan, hogy összeköltözni. Most már lehet, akad talán, de még mindig nem. Tehát vagy lakodalmat van, vagy elszökés.*” Ilona saját fia a példa a hagyomány fellazulására, ő összeköltözött a párjával.

¹⁷ A Neményi Mária által vezetett kutatásban meginterjúvolt roma nők termékenységi szokásai összességében eltértek a többségi társadalom tagjaitól, az eltérés az oláh és a beás cigányok körében mutatkozott jelentősnek. Ezenkívül azt is tapasztalta, hogy a gyermekek számának tekintetében az oláh cigányok a leginkább hagyománykövetők, tudatosan vállaltak több gyermeket. Neményi természetesen óva int attól, hogy a néhány településre korlátozódó kutatás eredményei alapján a roma nőkről általánosító következtetéseket vonjunk le (Neményi 2000).

¹⁸ A telepet maguk az oláh cigány családok számolták fel azzal, hogy a település belső utcáiba vagy Budapestre költöztek.

A mindent elviselő női szerep elutasítása vagy akár a válás mindazonáltal nem jár szankciókkal a közösség felől, vagy akár a családon belül.¹⁹

Mindhárom asszony életének fontos része a zene, ének, tánc, mint egy olyan nemzedékeken átívelő, élő hagyomány, amely cigány identitásuk egyik fontos forrása. A nádasi oláh cigányok zenei és táncművelési országos ismertségnek örvend. A széles publikum Nádashoz a populáris, az autentikus zenével már kevés közös vonást mutató változatot képviselő énekes család nevével köti, a népzene és néptánc iránt érdeklődő szűkebb közönség egy innen elszármazott híres táncost, a helyi együtteseket, „*adatközlőket*” ismeri.²⁰ Ilona ebben a közegben nőtt fel.

„*Én, mi mindig táncoltunk. Mi gyakorlatilag úgy születünk. Mi már hatévesen is színpadon táncoltunk, az én apukám az nagyon, nagyon nagy táncos volt, meg az egész A. galeri. (...) Az én apukám meg a testvérei meg a nagyapám voltak az állandó adatközlők.*”²¹

Ilona és a húga édesapjuk együttesével már gyerekként járták az országot, részt vettek a nyári táborokban, ahol maguk is adatközlők voltak, vagyis tanították a táncleányokat a híres megyei néptáncgyűttes tagjainak. Ilona folytatta édesapja munkáját, férjével vitte tovább a táncgyűttest, amely azonban a válással felbomlott. Ilona már bánja, hogy a fiát nem engedte táncművészeti irányban továbbtanulni – Tomit az üzlet mellett a tánc érdekelte igazán –, mondván, abból nem lehet megélni. Ma úgy gondolja, hogy ha engedte volna kibontakozni, biztosan eljut a diplomáig, s az élete más irányt vesz.

Ilona ma a maga örömeire táncol, Adél azonban, hogy a cigányügy Nádason ne csak a szegénységhez, a telepi projektekhez kapcsolódjon, s hogy az oláh cigány hagyomány a város intézményesített kulturális világában is megjelenjen, 2003 óta klubot szervez cigány gyerekek számára, a kis táncosok rendszeresen fellépnek a város és a környék rendezvényein.

Akárcsak a zene, az oláh cigány kultúra, az istenhit is az asszonyok életének egyik fontos értelmezési kerete.

¹⁹ Ilona férje a válás után elköltözött a városból, de néhány év múltán az új családjával visszaköltözött. „*Mikor hazaköltözött, az nagyon szégyelltem a cigányság előtt, azt nagyon, most meg örülök, hogy itthon van, mert a fiának nagy szüksége van rá. Akkor nagyon szégyelltem, mert mondják, hogy egy faluban két asszony, tehát ez nálunk nem jellemző. Főleg anyukám előtt szégyelltem, hogy meg ne lássa, hogy – jaaaj. Igaz, hogy nem ismerte [a másik asszonyt], most már ismeri, de nem, egyáltalán nem zavar...*”

²⁰ Az oláh cigány kultúra országos ismertségre szert tett képviselői – zenekar, táncos, mesemondó – a város honlapjának „Akikre büszkék vagyunk” oldalán is szerepelnek, van, aki díszpolgári címet is kapott. A művelődési ház igazgatója az autentikus oláh cigány zenéről a város közös kulturális hagyományaként beszélt.

²¹ Az egyik nagybácsi ismert táncos és gyűjtő volt.

„Én azt mondom, hogy minden cigány gyakorlatilag hisz Istenben. Mindig hittünk Istenben. Mindig. Pici korunktól. Talán kimondhatom, hogy minden cigány családban.”

Edit római katolikus volt és maradt, ő nem jár templomba. A nádas oláh cigány közösség hagyományosan görög katolikus volt, a húsvéti pászkaszentelés.

„...egy nagy ünnep volt nekünk, fiatal lányoknak, akkor nagyon szépen felöltözünk, és mentünk szentelni, gyalog, akkor még reggel hat órakor volt a szentelés, hideg is volt, mi akkor is magas sarkú cipőben meg szép ruhásan mentünk.”

Visszatekintve Ilona úgy látja, hogy ezt a vallásosságot a kiüresedett formalitás jellemezte, Isten áradó jelenlétét a Hit Gyülekezetében találta meg.²²

Nádason jószereivel a teljes oláh cigány közösség, szegény és jobb módú családok egyaránt megtértek a Gyülekezetbe.²³ A családban először Ilona férje volt, aki egy közeli falu gyülekezetébe látogatva megtért, Ilona eleinte hallani sem akart róla, férjét is elszakította a gyülekezettől. Ilona visszatekintve úgy látja, ha nincs benne ez a megátalkodott ellenállás a gyülekezettel és férje megtéréseivel szemben, akkor talán Tamás sem tévedt volna más útra, s közös életük másként alakul. A válás időszakában Ilonánál rosszindulatú pajzsmirigy-daganatot diagnosztizáltak. Budapesti kezelése alatt egyszer úgy érezte, meg fog halni, de „a jóisten szeretett engem nagyon”. Ilona meggyógyult, kontrollra sem jár vissza. Ilona a betegsége után tért meg.²⁴

„Megy az istentisztelet, és a végén elmondja a pásztor, hogy aki érzi a szívében, hogy szereti az Urat, és az Úr hívja, az jöjjön ki ide, és mondja el a bevezető imát. És én nem tudom, hogy hogyan mentem ki (...). De én ott voltam, elmondtam a bevezető imát. És az, aki nem éli át, az nem bírja felfogni, hogy milyen érzés. Azt éreztem,

²² A romák körében pasztorációt folytató szabadkeresztény egyházak, gyülekezetek „túl (...) lelkeségi funkciójukon, a társadalmi elismerés letéteményesei, mind a teljes erőforráshiánnyal küzdő, mind a gazdasági erőforrásokkal immár rendelkező, a szimbolikus erőforrásoktól, elismeréstől, méltóságtól elzárt emberek számára” (Feischmidt 2013a). Más kutatási terepünkön is beszélgettünk a gyülekezetbe járó romákkal. Szemben Nádassal, Rónakeresztésen a romák etnikai szempontból vegyes gyülekezetekbe járnak, számukra a gyülekezet az egyetlen hely, ahol a nem romákkal egyenrangúnak érzik magukat, ahol nem éri őket megkülönböztetés.

²³ A helyi gyülekezet 1996-ban alakult, azóta egy nádas oláh cigány vállalkozó a pásztor, aki, mint maga mondta, megtérése előtt léha, könnyelmű életet élt. Hozzá kell tennünk, hogy megtérése ellenére nem minden oláh cigány jár ma a gyülekezetbe, benyomásaink szerint a gyülekezeten belüli törések, konfliktusok miatt. Minderről azonban mélyebb kutatás híján csak benyomásaink vannak.

²⁴ Ilona példája is szemlélteti azt a tapasztalatot, hogy a megtérés előzménye gyakran egy kapcsolati konfliktusok, traumák, veszteségek nyomán kialakuló „határhelyzet” és/vagy valamilyen alapvető változást követő „helykeresés” (Bögre 2007).

hogy ez az öttonnás teher, fájdalom, ami bennem van, az eltűnt. Tehát azt éreztem, hogy nincs. Igaz, nagyon-nagyon sírtam.”²⁵

Arról beszél, hogy a gyülekezeti alkalmak feltöltik őt, ilyenkor békességet, szeretetet érez, és reménységet kap, hogy megváltozik, jobb lesz az élete. Ilona megtérése, hite fényében az isteni gondviselés eredményeként értelmezi az őt ért megpróbáltatásokat és újakezdett életét, s ez lehetőséget ad arra, hogy élettörténetének és személyiségének integritását megőrizze és felmutassa.

„A jóisten lehet, hogy nekem ezt az életet szánta, amit most csinálok, mert nagyon szeretem csinálni. Mert ha mi maradtunk volna abban, én soha nem dolgozhattam volna ilyen helyen. (...) a Jóisten egy tiszta lapot nyitott nekem [a válás, a betegség, a vagyon és megélhetési forrás elvesztése], jó, akkor ezt az életet eltöröljük, kezdünk egy új életet.”

„Én nagyon büszke vagyok arra, hogy cigány vagyok”

A projektvilágba bekapcsolódott asszonyok roma identitásuk megerősítését kapták azoktól a nem helyi, jellemzően a fővárosból érkező nem roma emberektől, akikkel a projektek kidolgozásában, megvalósításában részt vesznek, akikől támogatást kapnak. Említettük már, hogy Adél életében fordulóponthoz jelentett az Autonómia Alapítvány munkatársának megjelenése, az alapítvány pályázati írói képzésén nemcsak a tudása, szellemi horizontja tágult, de örömmel vette tudomásul, hogy a romaügy nem a maga személyes ügye.

„Nagyon elcsodálkoztam rajta, hogy vannak olyan emberek, akik a cigányokért harcolnak. Egy a cél, ez nagyon imponált nekem.”

Mindhárom asszony említett olyan nem roma nőket, akik elindították őket egy tanulási folyamaton, erősítették önbecsülésüket, támogatták őket ambíciók megvalósításában. Ilona, aki az egyik projektben kezdettől önkéntesként vett részt a gyerekház munkájában, nem csak a projektvilág szemléletét, nyelvét, eszközeinek használatát – „amikor először mondták, hogy flipchard tábla, néztem rémülten” – ismerte meg és sajátította el.

„Ezek, akik lejártak, ezek igazi emberek voltak. Tehát ezek elfogadtak minket úgy, ahogy voltunk. Tehát iskolázatlanul [nevet] gyakorlatilag, hát ugye ezek mind vezető, diplomás emberek voltak, akik lejártak, és minket, cigány asszonyokat próbáltak tanítani, meg egy utat mutassanak nekünk, és én azt mondom, hogy tényleg na-

²⁵ A Hit Gyülekezetében megtért több roma interjúalanyunk is hasonló élményről számolt be. A nádas oláh cigány pásztor így beszélt erről: „...és akkor megéreztem Isten jelenlétét. Volt felhívás, ki mentem, elmondtam a megtérő imát, hát mondom, ennyi az egész, és amikor visszamentem a helyemre, olyan bűnbánat fogott el, hogy úgy zokogtam, mint egy két éves gyerek.” (Lásd még Bögre 2007.)

gyon hálás vagyok nekik. (...) Maga az, hogy egy fiatal cigány lány meg egy cigány asszony tud vezetni egy gyerekházat. Ez nekik köszönhető. (...) Szerintem emberiséget is meg szelidséget, tehát láttuk azt, hogy ők hogy viselkednek velünk. És mi megpróbáltuk ugyanúgy – gyerekekkel, szülőkkel.”

Edit önbizalmát, roma identitását a külföldi utazások, a más országból származó romákkal való találkozások is erősítették, külön élmény volt számára, hogy a konferenciákon mindenki cigányul beszél.

„Mindegy, hogy ki hol cigány, de mégis egyek vagyunk. Nem ismerem, soha nem láttam, de ha rám néz, tudja, hogy az vagyok. (...) Büszke vagyok arra, hogy cigány vagyok. Én nagyon büszke vagyok a nyelvünkre, büszke vagyok arra, hogy cigányként itt tartok.”

Az asszonyokat a külső, a helyi roma közösségen és lokalitáson túlnyúló, nem roma, illetve a tágabb roma közösséghez kötő (bridging) kapcsolatok nemcsak szakmai fejlődésük, a projektvilágba való belépésük, vagyis egy fontos tanulási, szocializációs folyamat szempontjából meghatározóak, de pozitív önképük és cigány identitásuk megerősítésében is perdöntő jelentőségűek. Nem véletlenül, hiszen ezekben a kapcsolatokban a nem romák a romákat segítő szakmai és személyes szerepben jelennek meg, számukra s az általuk képviselt policy számára Adél, Edit és Ilona cigánysága érték. Túl a személyes rokonszenveken és érintettségeken, a Nádason megjelenő nem romák is érdekeltek a közös projektek sikerében, számukra a roma asszonyok helyi beágyazottságból eredő tudása, kompetenciái²⁶ nélkülözhetetlenek, s ezeket folyamatosan el is ismerik.

Ez is oka lehet annak, hogy nekünk, érdeklődő, velük szemlátomást rokonszenvező nem roma kutatóknak cigány identitásukról magától értetődő természetességgel, büszkeséggel beszéltek. Cigány és szakmai identitásuk elválaszthatatlanul egybefonódik, a cigányok, szegények támogatását tartják (jelenlegi) hivatásuknak, feladatuknak. Adél romaként és szakemberként így fogalmazta meg hitvallását.

„Én nagyon büszke vagyok arra, hogy cigány vagyok. Így másképp látom a világot. Így én is csak egy vagyok a sok közül, de olyan, akinek az életének van értelme, hogy népét segítse.”

²⁶ A helyi tudás és kompetenciák az egyenrangúság érzését adhatják, s olykor kompenzálhatják a „tanult pestiek” fölénye miatt érzett frusztrációt, kisebbségi érzést. Ilonával együtt neveltünk azokon a történetin, amelyek arról szóltak, hogy melyik pesti vendégnek mi mennyire ízlett, vagy azon, hogy egy alkalommal egy vézna fiú valamelyik projektből a telepen járva annyira megijedt egy részegen hadonászó férfitől, hogy az erős testalkatú Ilona mögé bújt, amíg az leszerelte az illetőt. Hozzá kell ehhez tennünk, hogy mi is éppen úgy támaszkodtunk az asszonyok tudására, beágyazottságára, mint bármely más „pesti”. (A kutatói szerepről és annak lokális percepciójáról lásd a Németh Krisztina módszertani fejezetét e kötetben.)

Ő az, aki – elbeszélése szerint – kezdettől tudatosan készült erre a segítő szerepre, és lépett egyre előrébb a maga számára kitűzött úton, keresve a segítségnyújtás neki megfelelő szakmáját. Edit és Ilona nem készültek erre a szerepre, noha Edit – édesanyja vágyainak, elvárásainak megfelelően – egészségügyi pályát választott, félbeszakított tanulmányait mégsem folytatta ezen a területen. Edit néhány projektekben eltöltött év után úgy érzi: „Isten azt a hivatást szánta nekem, hogy mások építkezzenek belőlem.” A kereskedőből közmunkássá lett Ilona számára pedig az óvodában, a gyerekházban végzett munka, a másokon való segítség egyben öngyógyítást jelent.

Arról, hogy romaként hátrányt szenvedett az életében, Edit számolt be. Az általános iskolai osztályában egyedüli cigány volt, akit társai kiközösítettek, s akit nagyon sok kudarcélmény ért, ezért tanulni sem szeretett, „elvettem a kedvemet”. Aztán egy történelemórán kapott hármas – „az nagyon jó jegy volt” – szárnyakat adott neki, az eredményei javultak, a tanulást megszerette, osztálytársai is barátkozni kezdtek vele.

„Feleltem. És olyan volt a tanár, hogy nagyon jól magyarázott. És közel éreztem magamhoz, mert barna bőré volt, ilyen cigány kinézete volt. És ő soha nem bántott engem.”

Szemben az oláh cigány Adéllal és Ilonával, Edit roma identitása összetettebb, szülei után romungrónak és oláh cigánynak is tartja magát, s noha romungro környezetből érkezve küzdött meg a nádasi oláh cigány hagyományokkal, a cigány nyelvet könnyen és gyorsan megtanulta, „imádtam, sajátomnak érzem a nyelvet, sokkal inkább, mint a magyart, a roma nyelven sokkal jobban ki lehet fejezni érzéseket”. Míg ő maga büszke cigányságára, a lánya identitását illetően ambivalensnek mutatkozik. Ennek forrása egyfelől a félelem, féltés; Virág az apjára hajaz, sötét a bőre, „látszik rajta, hogy cigány”, s emiatt megkülönböztetések érhetik, ahogy őt is érték, akin pedig nem is látszik a származása. Virágot a helyi közösségben az apja után oláh cigánynak tekintik.

„Nyolcéves koráig azt mondta, hogy ő magyar, egy éve mondja, hogy ő oláh cigány. Mikor mondom neki, hogy van benne kis romungro is – ő nem akar olyan lenni.”

A tízéves Virágnak a telepi romungro gyerekekről van tapasztalata, akik az osztályelső, „mulya” kislányt gúnyolják, csúfolják – „te büszke oláh cigány” – és megverik.

A telepi romungro és a város utcáiban vegyes etnikai környezetben élő oláh cigányok közötti kulturális, anyagiakban, életmódban, megélhetési stratégiákban, gyermekvállalási szokásokban megnyilvánuló különbségekről a nádasi interjúk egész sorában hallhattunk. A két nádasi cigány közösség között házasságra nincs példa, a közösen használt intézményekben, például az iskolákban a kapcsolatok nem mentesek feszültségtől, konfliktusoktól. Az asszonyok olyan projektekben dolgoznak, amelyeknek „célcsoportját”, ha nem is kizárólag, de zömében telepi szegény romungro családok alkotják. Adél pontosan számba veszi a gyakran hallott különbségeket, amelyek azonban meggyőződése szerint hamarosan eltűnnek, nem kis részben a remélhetőleg egymásra épülő projektek sorozatának

eredményeként. Adél a szegény telepi romákról empatikusan és a tanult, szociális és közösségi munkában jártas szakember szemléletével beszél.

„Megyek az utcán, látok egy cigány embert, hogy szomorú, és tudom, hogy miért szomorú, annyira át tudom érezni a helyzetüket. (...) Nagyon sok lelki probléma van az erőtlenségben. A koszoság mögött is sok minden van, miért nincs ereje felállni és megkapálni a kertjét.”

Ilona iskoláskorából,²⁷ kereskedőként és a helyi romákat alkalmazó vállalkozó feleségeként, majd az óvodában dolgozva sokakat ismert a romungrók közül, de mielőtt a projektvilágba bekerült volna, soha nem járt a telepen. Az óvodában gyakran dühös volt azokra a telepi anyukákra, akik koszos ruhában hozták a gyerekeket – ha ő ki tudja mosni a ruhát, a másik miért nem.²⁸

„Most már megértem. Mert nincs víz, nincs ez, nincs az... és hiába kimossa a ruhát, hol szárítja? (...) Míg nem jártam be hozzájuk, ezt nem értettem.”

Ilona részt vett az egyik projekt adatfelvételi szakaszában:

„...kérdőíveztünk, és akkor láttam – döbbenet! Soha nem jártam lent. Nagyon hideg volt, és anyaszült meztelenül kint a sárba [egy kisgyerek] – hát le voltam döbbenve.”

Az asszonyokat hallgatva az a benyomásunk támadt, hogy a többségi társadalomból érkező kollégáikhoz hasonló tekintettel néznek a telepi, mélyszegénységben élő romungrókra, hasonlóan is beszélnek róluk, a telepi világról.²⁹ A telepi felnőttekkel és gyerekekkel való foglalkozás az oláh cigány asszonyok számára is a tanítást jelenti, amelyet egyfajta emancipációs, civilizatorikus megközelítés jellemez; rá kell vezetni őket a többségi normák és szabályok, szokások és alapvető higiéniai gyakorlatok elsajátítására. Adél büszke arra, hogy családgondozóként a telep mindenki által leginkább problémásnak tartott családjánál is volt sikerélménye: az udvarukról négy traktorra való szemetet szedtek ösz-

²⁷ Neki is ugyanazt mondták a „*lentie*”, vagyis a telepiek, mint most Virágnak: „*Büszke oláh cigány!*”, és nem volt ritka a verekedés sem.

²⁸ A tisztaság-koszoság nagyon fontos kategóriapár a nádasi oláh és romungro cigányok szegénységet összehasonlító elbeszélésekben. Nem roma és oláh cigány beszélgetőpartnereink egyaránt hangsúlyozták, hogy bármilyen szegénységben éljenek is, az oláh cigányok mindig tisztán járatják a gyerekeiket.

²⁹ Egy egykori védőnő, szociális szakember Ilonához hasonló módon idézi fel első telepi látogatásának sokkoló élményét. „*A második munkanapomon [nevet] mentem ki a telepre, és igazából én nagyon megdöbbenem. Védőnőként voltam falusi, illetve városi gyakorlaton, és úgy gondoltam, hogy nekem az, hogy cigánytelep, az az, olyat már láttam én is, és volt egyfajta elképzelésem róla. És amikor én kimentem ide a cigánytelepre, akkor én, én nagyon megdöbbenem, mert nem azt láttam, amit más településeken, hanem sokkal rosszabb körülményeket, és azt volt az első gondolatom: így élhetnek emberek!? Tehát az nekem egy nagyon, nagyon, nagyon rossz...*”

sze, s a nagycsaládot összetartó nagymama is csak tőle fogadott el tetűirtó szert. Ilona az óvodában WC-használatra, megfelelő mosakodásra, evőeszköz használatára tanította a telepi kisgyermeket. Mindketten hangsúlyozzák azonban azt is, hogy a telepiekkel – a két roma csoport között lévő különbségek és feszültségek ellenére – könnyebben szót értettek, mint nem roma kollégáik, akik általában örömmel is veszik azt a közvetítő szerepet, amely közös helyzetükből mintegy magától adódik.

A gyerekház kapcsán Ilona így beszélt:

„És azért azt láttuk, hogy tőlünk jobban elfogadták [a tanácsokat, a tanítást]. Nekünk talán jobban hittek? Vagy nekünk is bizonyítani akartak? Vagy lehet, hogy jó példa is voltunk előttük, hogy ha mi cigányként bekerültünk oda, ő is bekerülhet. Bármikor, ha úgy tanul vagy úgy viselkedik. És azért úgy jó volt látni, hogy már azért tiszta ruhában elhozták – meg én nagyon sokszor vittem nekik ruhát, fésültem őket...”

Adél és Ilona, helyi beágyazottságukból, tapasztalataikból és a régi gyökerű ismeretsegekből fakadóan biztonsággal mozognak a telepen és a telepiek között, az esetleges konfliktusokat is kezelni tudják, s úgy tűnik, hogy segítő, „tanító” szerepeiket a telepiek is elfogadják. Edít egy más település romungro telepén felnőve óhatatlanul a saját korábbi környezetével veti össze nádasi telepi romákat.

„Sokkal másabbak, mint az otthoni telepi cigányok. Ezek vadak... rosszak... Csúnyán hangzik, mert velük dolgozom, de rosszak. Vadak. Nem hallgatnak meg. Nem hallgatnak, nem vesznek figyelembe, nem vesznek figyelembe a szavaidat, nem értik meg.”

Edít szavai mögött a fiatalsága, a helyi beágyazottság hiánya, tapasztalatlanság és határozatlanság húzódik meg. Éppen első találkozásunk idején történt, hogy az egyik kisebb projektben fát kellett szétosztania a telepi családok között, s természetesen azok, akinek nem jutott, rendkívüli módon sérelmezték ezt, a Házba is jártak hozzá panaszkodni és kérni. Ezt a helyzetet ő még nehezen tudta kezelni és feldolgozni.

Korlátok, határok

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy a három asszony között hierarchikusak a viszonyok, s ebből feszültségek, konfliktusok is akadnak. Adél a „főnök”, aki bevonta a projektebe, a Ház munkájába Editet és Ilonát, az ő domináns és szenvedélyes személyisége néha feszültségeket generál. Ilona és Adél gyerekkoruk óta ismerik egymást, egy utcában nőttek fel.

„Adél nincs itt velünk gyakorlatilag. Reggel esetleg beköszön, elmondja, kinek mi a feladata, és ő folyamatosan úton van, jönnie-mennie kell. Hát, neki nyilván szigorúbban kell, én picit nehezebben viselem, hogy ha velem nem úgy beszél, de talán ez azért van, mert én vele nőttek fel. (...) Ő is szokott velünk kiabálni, vagy hogyha rendezvény van, akkor ő nagyon feszült, és akkor nagyon parázik, és akkor hajla-

mosabb nem úgy szólni, ahogy kell, nyilván én ezt nagyon nehezen viselem, de hát utána már csak röhögünk rajta.”

A belső, rejtett feszültségeken túl és mindenekelőtt látnunk kell azt az egzisztenciális bizonytalanságot, amely ha különböző mértékben, de mindhárom asszony életének jellemző vonása. Adél hosszú, közmunkásként eltöltött évek után jutott el addig, hogy projektek révén sikerült magának fizetett állást teremtenie. Őt már, kapcsolati hálója bővülésének köszönhetően, hívják a településen kívüli projektek megvalósításában való közreműködésre is. Edit és Ilona életében a projektekben való fizetett munka váltakozik az önkéntes munkával és a közfoglalkoztatással. Edit abban reménykedik, hogy a mediátorprojekt lendíthet a szakmai karrierjén. Ilona, aki örül minden munkalehetőségnek, nem táplál ambíciókat, számára a közfoglalkoztatásban való visszatérő részvétel a leginkább reális és belátható perspektíva.³⁰ A bizonytalanság a projektvilágtól elválaszthatatlan sajátosság, a folyamatos pályázás mellett sincs garancia arra, hogy egyik projekt követi a másikat, biztosítva többek között a megvalósításban résztvevők folyamatos foglalkoztatását. Nagy az egzisztenciális tétje annak, hogy ki milyen mértékben vehet részt a projektek előkészítésében és ki kerül a stábba, kinek jut fizetett projektállás, kinek önkéntes munka.

„Ha a saját környezetéből válsz ki, nem ismernek el. Olyan egy-két éve elfogad az oláh cigány közösség. Bizonyítja a munkásságomat, hogy 170 milliót nyertünk el. Ez itt van mögöttem. Van diplomám, több szakmám.”

A közösségből való kilépés, a tanulás, a diplomaszerezés, a hagyományostól eltérő, új női szerepek választása feszültségekkel kísért folyamat (lásd Durst–Fejős–Nyíró 2014, Kóczé 2010), akkor is, ha a társadalmi mobilitást térbeli mobilitás kíséri, s akkor is, ha a tanulást nem kíséri elköltözés. Adél helyben maradt, és az a segítő szerep, amelyet magára vállalt, elkerülhetetlenül konfliktusokhoz vezet, mert források – támogatások, szolgáltatások – és lehetőségek, mindenekelőtt foglalkoztatási lehetőségek elosztása felett rendelkezik, még ha ez a rendelkezési hatalom igen korlátozott is egy olyan helyi társadalomban, ahol mind a források, mind a lehetőségek szűkösen hozzáférhetők. A Házba bekerülni képzési programban vagy közmunkásként sokak vágya. A pályázati kiírásoknak megfelelően a projektek kedvezményezett célcsoportja jellemzően a telepi családok közül kerül ki, amit a szegénységben élő oláh cigányok nehezményeznek. Beszélgettünk olyan oláh cigány

³⁰ Ilona a beszélgetésünk alatt hangot adott alacsony iskolai végzettségéből fakadó frusztráltságának, amelyet azzal kompenzál, hogy hangsúlyozza, a projektekben elvárt kompetenciák az ő esetében a személyiségéből, belülről fakadnak. „*Én tényleg azt mondom, hogy ezt a fajta munkát, hogy emberekkel bánik az ember, az nem tanulható, ez vagy benne van valakiben, vagy nincs. Én mindig olyan kellemetlenül éreztem magam, jaj, hogy de milyen, hogy nem vagyok diplomás, nem vagyok egy végzett ember, tehát nekem nincsenek ilyen iskoláim, de azért azt tapasztaltam, hogy lehet, hogy ami neki nem sikerült a két diplomával, az nekem sikerült. Szinte a nyolc osztállyal, mert ezen, az ilyen munkaterületen csak szívvel-lélekkel lehet.*” Ezzel az érveléssel, ha nem is tudatosan, de Ilona arra mutat rá, hogy nélkülözhetetlen szereplője a Ház projektjeinek.

asszonnyal, aki azért volt csalódott, mert Adél, akit egyébként a barátnőjének tart, ígérete ellenére nem vonta be egy projektbe se, s nem hívta közmunkára.³¹

A roma közösségek felől tekintve nem látszik, hogy mennyire korlátozott Adél mozgásteret, mennyire függ a helyi hatalomtól, amelyet a polgármester testesít meg. A polgármester volt az, aki Adélt kiválasztotta, mert „*kell egy ember, aki megmozgatja a cigányokat*”, a polgármesteren múlt, hogy Adél a Ház vezetője lett, ahogy az is, hogy mely projektek, milyen munkatársakkal kapnak szabad utat a városban, s ő az, aki teljesíti Adél közmunkások iránti kérését. A polgármester integrációs politika iránti elkötelezettségét nem osztja feltétlenül a képviselő-testület, amelynek tagjai a roma projekteket sem kedvelik különösebben. A roma integráció melletti széles politikai konszenzus hiánya bizonytalanná teszi a Ház sorsát és Adél, valamint a munkatársai egzisztenciáját.

Az egzisztenciális szorongásra, a munkalehetőség elvesztésétől való félelemre Edit példája vet éles fényt. Edit nagyon elégedetlen a város (állami fenntartású) drámai mértékben szegregálódó általános iskolájával, ahol a kislánya osztályában mindössze két nem roma tanuló jár, s ahol Virágot folyamatosan bántják a telepi gyerekek. Szíve szerint már elsőben is a helyi református iskolába íratta volna a gyermekét, de ezt máig nem meri megtenni, mert fél, hogy a lépés a munkájába kerülne.

„A polgármester úr keresztbe tudna húzni. Persze ezt nem mondta így, csak azt mondta: »Edit, neked az a feladatod, hogy összetartsd a közösséget.« Inkább alkalmazkodom, hogy dolgozhassak és a gyerekeket el tudjam tartani. A polgármester nem munkaadóm, de sokat tudna nekem ártani.”

Nem kell ahhoz személyes rossz tapasztalat, hogy ez egzisztenciális félelmek elevenek legyenek.

Az asszonyok közül Adél kapcsolódott be a helyi politikába a roma érdekképviselő területén, 2002 és 2010 között a cigány kisebbségi önkormányzat tagja volt, 2010-ben már nem indult. A települési önkormányzatra nem is gondolt, mert az „*pénzről és hatalomról szól, mind olyanok ülnek ott, akik vállalkozók, tele vannak pénzzel, engem ott kicsinálnának*” – látja reálisan a helyzetét.

A Ház és a városi képviselő-testületben ülő roma politikus, illetve a kisebbségi önkormányzat között természetesen létezik együttműködés, ez már a projektek miatt is elkerülhetetlen, a felszín alatt azonban ellentétek feszülnek. Annak ellenére, hogy az elnyert nagy támogatási összegű projektek révén Adél fontos helyi szereplővé lépett elő, a projektvilágot jellemző bizonytalanság, a polgármestertől és képviselő-testülettől való függése sérülékeny teszik az ő és kollégái pozícióját. A cigány közösségek számára szétosztható források feletti részleges, korlátozott döntési és rendelkezési pozíció nem hasonlítható össze azzal a hatalommal, amellyel a helyi romákat különböző utakon és módokon függőségben tartó roma vállalkozó, képviselő rendelkezik. Utóbbi beágyazott a lokális nem roma politikai struktúrákba és érdekviszonyokba is – ez a Házról és lakóiról nem mondható el.

³¹ Ugyanakkor azt is tapasztaltuk, hogy a Házban közmunkásként dolgozó romungro telepiek szerint az oláh cigány közmunkások előjogokat élveznek velük szemben.

„Értem csak Anna [a szociális alapszolgálati központ vezetője, akihez szoros szakmai és baráti kapcsolat fűzi]³² és a polgármester harcolna. Én kettejükben bízom, de majd tavasszal kiderül...”

2014 tavaszán ért véget az a projekt, amelynek keretében Adél a munkatársaival életre keltette és tartalommal töltötte meg a Házat. Ekkorra kiderült az is, hogy a két évvel korábban beadott következő nagy pályázat is támogatást nyert, tehát beindulhat. A polgármester a projekt vezetésével a pénzügyi világban szakmai tapasztalatokat szerzett nem roma asszonyt, Nóráat bízta meg – akinek azonban nem volt diplomája, így e feladatot a vonakodó Adélra bízta, aki, érthető módon, ragaszkodott volna a Ház vezetéséhez. Az alapszolgálati központ vezetőjének javaslatára a helyzetet először úgy oldották meg, hogy papíron mindenki a projekt szabta elvárásoknak megfelelő pozíciót töltötte be, a gyakorlatban viszont a másikhoz kapcsolódó feladatokat látta el (vagyis Adél papíron projektvezetőként működött, lényegében a házat vezette, Nóra éppen fordítva). Hamar kiderült, hogy ez a helyzet nem fenntartható, kompetencia- és szakmai identitásproblémák, konfliktusok merültek fel már a projekt értelmezése körül is. A polgármester végül döntött, és a nyilvánosság előtt is kijelentette: a Ház vezetője hivatalosan és ténylegesen is Nóra lesz. Adél és roma kollégái számára ez a döntés sérelmes volt. Adél és Ilona fizetett dolgozó az új projektnek, idejük jelentős részét is a Házban töltik, az ott betöltött szerepük és pozíciójuk azonban megváltozott, s emiatt az új vezetővel végül kialakított – és előttünk többször hangsúlyozott – jó viszony ellenére is érezhetően feszengenek. Ráadásul a Ház funkciója és a város életében betöltött szerepe is jelentős fordulatot vett. Az új vezető, aki egyben az egyik városi civil szervezet aktív tagja, kinyitotta a házat a nem roma civil szervezetek előtt, akik örömmel és elégtétellel veszik azt birtokba.

Nóra szerint a „magyarok” megjelenése a Házban a romák integrációját szolgálja, hiszen ha közösen használják ezt a városi teret, megismerik és könnyebben elfogadják egymást. Ezzel indokolja azt is, hogy a konyhába kizárólag nem roma asszonyokat vett föl közmunkásként. A bármilyen őszinte meggyőződésből fakadó integrációs érvelés hátterében azonban tetten érhető a város többségi lakosainak rosszallása, elégedetlensége amiatt, hogy a város központjában álló Házat jól láthatóan romák használták, lakták be. A nyitás a többség felé ezt az „aránytalanságot” hivatott helyrebillenteni.

A Házat korábban az önkormányzat vette meg azért, hogy egy helyi (nem roma) hagyományokat bemutató tájházat alakítson ki benne. Forrás hiányában azonban erre nem volt lehetőségük, kapóra jött tehát a roma integrációt segítő projektre kapott támogatás, ami lehetővé tette a felújítást is. A vezetőváltás, az integráció új narratívája lényegében a nem romák szimbolikus térfoglalását eredményezi; a nem roma szervezetek, a nem roma nádasiak „visszakapták” a Házat, amit kezdettől a magukénak tekintenek, s ahol a romák, e váltás felől visszatekintve, végső soron megtűrt vendégek voltak csupán. Mindennek ára a roma szegénység mérséklését, a társadalmi befogadást szolgáló projekt szakmai tartalmának jelentős csorbulása, végső soron a romák kiszorulása az egyelőre még közösen használt térből.

³² Az Anna által vezetett intézmény társulási fenntartásban működik, a foglalkoztatási és döntési jogkörrel a fenntartó önkormányzatok rendelkeznek.

FEHÉR KATALIN

SZIMBOLIKUS HATÁROK ÉS SZOCIÁLIS GONDOSKODÁS INTÉZMÉNYI SZEMMEL

A városi szegények helyzete a rendszerváltást és különösen a gazdasági válságot követően jelentősen romlott. A gazdasági kényszerek szorításában élő társadalmi csoportok életében egyre fontosabb szerepet töltenek be azok az intézmények, melyek a jóléti ellátások megszervezésében és nyújtásában szerepet vállalnak (Allard–Small 2013). Kormos, az észak-magyarországi volt monoindusztriális iparváros a rendszerváltást követően gazdasági kényszerpályára került. A forráshiányos önkormányzat ma már érdemben semmit sem tud kezdeni a tömeges méretű szegénységgel és a vele szükségszerűen együtt járó szociális problémákkal. A három évtizede halmozódó szociális feszültségek sajátos alkalmazkodási stratégiát alakítottak ki az intézményi szereplők között. A forráselosztás helyi szereplői, az önkormányzat, a szociális és egyházi intézmények, valamint a civilek határozzák meg azt a játékteret, ahol az erőforrásokért folytatott küzdelem során erőteljes kategorizációs minták alakultak ki. A befolyásos társadalmi csoportok az érdekérvényesítésre kevésbé képes rétegek érdekeinek háttérbe szorításával éppen azokat hozzák hátrányos helyzetbe, akikről a jóléti intézmények közvetítésével a közösségeknek gondoskodniuk kellene (Ladányi 2006).

Kormos jelenlegi helyzete elválaszthatatlan sajátos történetétől. Az aprócska falu a 19. század második felében kezdett fejlődni, amikor a környéken található barnaszéntelegek mellett egy vaskohászati és acélgyártó üzemet nyitottak. A gyorsan fejlődő gyárnak a fel lendülő termelés biztosításához állandó és egyre növekvő számú munkaerőre volt szüksége, így igyekeztek a munkásoknak minél jobb körülményeket teremteni. A második világháborút megelőzően a gyár gondoskodása rendkívül erős volt: segítette a munkásai és tisztviselői boldogulását, támogatta a szórakozásukat, művelődésüket, és kiterjedt jóléti intézményhálózat tartott fenn (Nagy 2012). A város különböző részein telepszerű munkáskolóniák épültek, illetve jelentősen fejlesztették a városi infrastruktúrát, iskola, kaszinó és könyvtár is nyílt (Csontos–Vass 2001). Szociális téren az életszínvonal magasan tartásával valóban jelentős vívmányokat sikerült elérni, ugyanakkor a helyi társadalomban már-már kasztszerűen elkülönültek a különböző státuszú dolgozó munkások és tisztviselők, a gyár szociálpolitikájának pedig kifejezett célja volt a munkások egységének megtörése, illetve patriarchális függésben tartása (Szabó 1938). A gyár gondoskodása a második világháborút követően jelentősen alábbhagyott, és mind kevesebb forrást költöttek a munkások jólétét szolgáló intézményekre. Ennek következtében a háborút követő évtizedben jelentős problémák alakultak ki a városban mind az élelmezés, mind a lakhatás területén. A hatvanas évektől kezdve ismét feléledt a korábban visszafogott lakásépítés, a lélekszámában dina-